

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ МУЗЕЄЗНАВСТВА

Наталія Дробязко

ОПЕРА П. І. ЧАЙКОВСЬКОГО «МАЗЕПА»

Досліджуючи історію родини Кочубеїв не можна не звернути увагу на мистецькі твори, в яких простежується їхнє життя, відображаються образи, описуються характери. Серед творів відомих і починаючих митців, які описували історичні події пов'язані з гетьманом Іваном Мазепою та родиною Кочубеїв, чільне місце займає опера «Мазепа», всесвітньо відомого композитора Петра Ілліча Чайковського (1840-1893). У даній роботі, на основі історичних та періодичних видань, матеріалах фондової колекції НКЗ «Гетьманська столиця», ми розкриємо історію створення та постановки опери в Україні.

Композитор Петро Чайковський походив із козацького роду Чайок, часто приїздив в Україну, спілкувався зі своїми родичами та друзями, захоплювався українськими звичаями, побутом та історією. Упродовж 28 років, починаючи з 1864 року, Петро Ілліч щороку приїздив в Україну в містечко Кам'янка Київської губернії (нині – районний центр Черкаської області). У липні 1881 року Петро Чайковський гостював у маєтку своєї сестри Олександри Давидової у Кам'янці. У цей час багато уваги приділяли темі гетьмана Івана Мазепи та його кохання до юної хрещениці Мотрі Кочубеїв. Не оминув цієї теми і відомий російський поет-сатирик Віктор Буренін. На замовлення віолончеліста Карла Давидова він написав текст лібрето опери, але останній від нього відмовився на користь Петра Ілліча. Композитор перечитав поему Олександра Пушкіна «Полтава» та лібрето і на основі цього розпочав працювати над створенням опери. Петро Чайковський істотно доопрацював оперу згідно зі своїми естетичними поглядами та оперними уподобаннями. Спаливши перший варіант, композитор зізнався: «Никогда еще так трудно мне не давалось какое-нибудь большое сочинение, как эта опера» [1, с. 67].

Над твором автор працював понад два роки. Опера «Мазепа» у 3 діях та 6 картинах була завершена у квітні 1883 року в Парижі. Її

прем'єра відбулася 15 лютого 1884 року на сцені Державного академічного театру опери та балету Росії, а 19 лютого того ж року – на сцені Маріїнського театру опери та балету в Санкт-Петербурзі (диригент Іпполіт Альтані, режисер Антон Барцал).

На сцені Першого Міського театру в Києві опера була поставлена у 1886 році (диригент Іпполіт Іванов, режисер Микола Званцев). Після чого в журналі «Київська старовина» за 1886 рік вийшла стаття «Мазепа» г. Чайковського», де автор, який підписався «В. Г.», аналізує постановку опери у Києві: «Получалась иллюстрація епохи, будившая воображенія, уносившая въ поэтический міръ. Видвигалась на сцену романтическая и темная исторія Мазепы съ Мотреной Кочубеевной. Краеугольнымъ кампелемъ всехъ сведеній служилъ Пушкинь. Увы от блестящей картины великаго поэта остаются только великолепные стихи, образцовые описанія и талант изложенія» [2, с. 759]. Далі музичний критик порівнює історичну дійсність і сюжет опери, які дещо відрізняються. Наприклад, кохання гетьмана до юної хрещениці: «Есть скептики, подвергающіе сомненію самый прославленій романъ Мазепы съ Мотреной. Одни говорятъ, что Мазепе, перешедшему за 60 лет, и задумавшему одну изъ сложнейшихъ политическихъ комбинацій, било тогда не до любовныхъ интригъ. Мотрена Кочубеевна увезена не была, а после несколькихъ подговорокъ убежала сама въ гетманский дворъ. Черезъ несколькоъ дней Мазепа, «во избежаніе греха», отправилъ ее въ домъ родителей» [2, с. 760]. Згадує автор і про сцену допиту генерального судді Василя Кочубея: «У Пушкина и у либретистовъ пытки Кочубея производятся при дворе гетмана, значить какъ бы въ генеральномъ суде. Но допросъ и пытки Кочубея и его товарища производились въ Витебске Шафировымъ и Головкинымъ. Орликъ былъ генеральнымъ писаремъ и пытокъ не производилъ. Все эти обстоятельства, могли быть неизвестны въ двадцатыхъ годахъ великому поэту, но современнымъ драматургамъ и опернымъ композиторамъ считается съ ними обязательно. Ведь отличіе историческихъ лицъ отъ людей толпы или отъ поэтическихъ фикцій въ томъ и состоитъ, что о судьбе ихъ сохранились достоверные сведения, что жизнь ихъ известна въ подлинныхъ фактахъ, которые можно такъ или иначе толковать, но которыхъ нельзя отменить по своему. Драматические канвы оперы «Мазепа», идущие теперъ въ Києве, одна изъ самыхъ банальныхъ, какіе

случалось намь встречать» [2, с. 761]. Але у висновках автор зауважив: «Отъ г. Чайковскаго, какъ либретиста, нельзя многово и требовать. Другое дело г. Чайковский, музыкантъ, композиторъ очень талантливый и приобретенный большую известность, по сфере его – чистый лиризмъ, тонкіе оттенки современной нервности, элегические мотивы. Нельзя поэтому подробно разбирать съ этой стороны постановку «Мазепы». Въ общем она прилична!» [2, с. 761].

Не зважаючи на всі зауваження музичних критиків, київська публіка дала високу оцінку опері. Композитор Петро Чайковський говорив: «Никогда и нигде меня так не возносили. Если бы когда-нибудь хоть десятой доли того, что было в Украине, я мог бы удостоиться в столице! Но это невозможно, да, впрочем, и не нужно» [3, с. 17].

Усупереч всіх критичних зауважень відродження сценічного життя опери розпочалося в 1900 році на сцені Московської приватної опери. В Україні, в Першому міському театрі в Києві, опера ставилася декілька сезонів: 1901, 1905, 1913, 1922 та 1937 роках. У 1940 році оперу поставили на сцені Харківського академічного театру опери та балету імені М. В. Лисенка. Пізніше опера увійшла до репертуару не лише російських чи українських, але й багатьох театрів світу. Відомо, що постановки опери здійснювалися навіть в Метрополітен-опері у США, на сцені Ла Скала, у оперних театрах Амстердаму та Нідерландів, а також в інших театрах світу.

Цікаво, що у 1909 році, в Москві, за мотивами даної опери був знятий німий художній короткометражний фільм «Мазепа», режисер Василь Гончаров, продюсер Олександр Хонжонков. У головних ролях: Андрій Громов (І. Мазепа), Василь Степанов (В. Кочубей), Раїса Рейзен (Марія), Антоніна Пожаровська (Л. Кочубей). Зі спогадів Олександра Хонжонкова нам стало відомо, що «...тривали ці зйомки 3-5 днів, пам'ятаю, що картина не вдалася і успіхом не користувалася» [4, с. 40].

Після тривалої перерви оперу «Мазепа» глядачі побачили у 1962 році на сцені Академічного театру опери і балету УРСР імені Тараса Шевченка (нині – Національна опера України імені Тараса Шевченка) в Києві. Постановку опери здійснили диригент Костянтин Симеонов і режисер Володимир Манзій. Головні партії виконували народні артисти України Дмитро Гнатюк і Михайло Гришко (І. Мазепа), Лілія Лобанова (Марія) та Елеонора Томм (Л. Кочубей), Василь

Пазич (В. Кочубей), Василь Грицнєк (П. Орлик). На жаль, опера довго не протрималася в репертуарі театру.

У 1991 році світ побачив нову інтерпретацію твору, яку здійснили диригент Володимир Кожухар, режисер Дмитро Гнатюк та художник України Марія Левитська. Остання прем'єра опери відбулася 29 та 31 жовтня 2004 року на сцені Національної опери України імені Тараса Шевченка. У головних ролях були задіяні українські оперні співаки, народні артисти України Роман Майборода та Іван Пономаренко (І. Мазєпа), Тарас Штонда (В. Кочубей), Тетяна Пімінова (Л. Кочубей), Оксана Дика (Марія) та інші.

Після постановки опери багато періодичних видань почали описувати подію та брати інтерв'ю у головних героїв. Характеризуючи сучасне розуміння образу головного героя, гетьмана Івана Мазєпи, режисер Дмитро Гнатюк зазначив: «Це справді великий герой. Якщо замислитися, його філософія близька до знаменитого гамлетівського «бути чи не бути». Адже заради України він затіяв акцію, що розвивалась не на його користь. Тому йому була необхідна особлива мужність і стійкість» [5, с. 79].

У своєму інтерв'ю для газети «День» оперна співачка Оксана Дика, зауважила: «Нині в мене в репертуарі з'явилася нова роль – Марія в «Мазєпі». За місяць вивчила цю партію. Вона складна у вокальному й драматичному плані. А для мене чим складніше завдання, тим цікавіше працювати. Я шукала барви, як передати трагедію героїні, зіграти сцену божевілля Марії переконливо й не переграючи. Звичайно, я, слава Богу, в реальному житті не пережила подібної любовної драми, але ж я не тільки співачка, а й актриса. Тому спробувала уявити себе на місці Марії, зрозуміти її почуття... Мені здається, що я була переконлива в емоціях і справилася з вокалом» [6, с. 3].

У газеті «Хрещатик» розміщене інтерв'ю журналіста Людмили Кучеренко з заслуженим артистом України Тарасом Штондою. Артист зауважив: «Дуже цікавий образ виявився Василя Кочубєя в опері Чайковського «Мазєпа». Постановка відзначилася пишністю, масштабністю. Старанно відтворювалися історичні деталі...» [7, с. 4].

Тетяна Поліщук з газети «День» у статті «Не в тіні Мазєпи» пише: «Режисер Дмитро Гнатюк не приховував, що постановка і йому, і колективу далася нелегко. По ходу репетицій декілька разів мінялися

склади виконавців. Постановники одних виключали з команди, а деякі артисти, причому заслужені й навіть народні, самі відмовлялися працювати. Як зізнався Дмитро Михайлович, частина трупи вважала, що треба кардинально міняти лібрето, виходячи з нинішніх поглядів на історію, а деякі артисти переконували, що не можна класичний твір кроїти на догоду моді. Як, наприклад, передати, не міняючи сюжету опери, що Мазепа був патріотом України? Гнатюк вигадав просте рішення. У сцені, коли гетьман відкриває свої плани перед Марією, він зі скриньки на столі виймає жовто-блакитне полотнище, цілюючи знамено, клянучись у вірності Україні. Цей хід частина солістів і глядачів назвала «лобовим». У спектаклі роль Марії блискуче виконала солістка столичної опери Оксана Дика. Особливо сильним вийшов фінал опери – сцена божевілья героїні та виконання знаменитої «Колискової». Зі справжнім творчим успіхом можна привітати й баса, Тараса Штонду (В. Кочубей). Дуже переконливим він був у цій ролі, зумівши передати цілу гамму почуттів героя, як батька, політика й жертви, людини, на яку звели наклеп, якій не повірили в його бажанні запобігти катастрофі. Штонда й Дика чудово справилися зі складними вокальними партіями й були переконливими в розкритті драматургії образів їхніх героїв. А от інші солісти явно почувалися не дуже впевнено. Проте відтепер «Мазепа» заживе своїм новим сценічним життям і займе своє місце в поточному репертуарі театру. Постановкою вже зацікавився іноземний імпресаріо. Отже, попереду будуть і гастролі» [6, с. 2].

У газеті «Культура» в статті Олени Хархаліс «Повернення «Мазепа» автор висловив своє бачення постановки: «Відновленого «Мазепа» було представлено, як це прийнято в Національній опері, як прем'єру. Тому варто розглянути подію, що сталася, під трьома кутами зору – політичним, художньо-сценографічним і вокальним. Більш ніж дивно виглядає ця опера, оскільки політичні події, що мають місце в ній, і трагічний фінал трактуються зовсім не на користь України: зрадництво Кочубея, який доніс на свого гетьмана, котрий вирішив завоювати волю і незалежність для України, вибір Мазепа, котрий недооцінив сили військ супротивника та програв бій, втеча гетьмана, який забув свою любов до Марії. І вже зовсім недоречно в першому прем'єрному спектаклі з'явився жовто-блакитний прапор,

якого тримав і цілував Мазепа (Роман Майборода), розповідаючи про змову: «Давно замыслили мы дело». В другому спектаклі Мазепа у виконанні Івана Пономаренка цього вже не робив. Власних декорацій вистава не заслужила. Тому «користувалася» фрагментами декорацій із інших опер. Єдине, що потішило в цій прем'єрі – вокальний рівень солістів. На завершення залишається лише висловити надію, що 13 років по тому «Мазепа» повернувся до нас на більш тривалий час і не рятуватиметься втечею від вимогливої, але справедливої публіки. Нехай нинішній «Мазепа» стане переможцем і принесе перемогу тим голосам, які допомогли йому знову бути почутим у світі музичної гармонії» [8, с. 2].

Сучасний кандидат історичних наук Ольга Ковалевська у статті «Приречений на вічне прокляття: доля образу Мазепа на театральній сцені» для журналу «Сіверянський літопис» робить свої висновки: «Як видно з сюжету опери, П. Чайковський справді далеко відійшов від справжніх історичних подій та драматичних епізодів. Привертає увагу і велика кількість недоречностей у змісті опери, які просто кидалися у вічі освіченій людині. Опера «Мазепа» була явно написана поза простором і часом» [5, с. 78].

Але, не зважаючи на всі критичні зауваження, творчість П. І. Чайковського шанують в Україні. Національна музична академія України з гордістю носить ім'я Петра Ілліча Чайковського. З 2005 року раз на п'ять років відбувається музичний форум «Чайковський-Фест», присвячений наступній ювілейній даті від дня народження видатного композитора. Мета цього фестивалю – збагачення духовності та піднесення культурного рівня молодого покоління.

Цінним надбанням фондової колекції НКЗ «Гетьманська столиця» є чорно-білі фото (фондові номери: 340–346 / Д–н/д) (7 одиниць) з першої постановки опери «Мазепа» в Державному академічному театрі опери та балету Росії та Маріїнському театрі опери та балету в Санкт-Петербурзі. Завдяки співпраці працівників історико-краєзнавчого музею Батурина з Державним центральним театральним музеєм імені О. О. Бахрушина у Москві дані фото були передані до фондової колекції музею у 1989 році. На фото з фондовим номером 346 / Д–н/д, зображено сцени із постановки опери в Маріїнському театрі опери та балету в Санкт-Петербурзі, серед яких досить цікаве

виявилось зображення виконавиці ролі Марії – Емілії Карловни Павловської. Російська оперна співачка дуже схожа на портретне зображення Мотрі Кочубей, яке написав у 1909 році Ілля Юхимович Репін, російський художник-реаліст українського походження. Також у фондovій колекції заповідника зберігаються три грамофонні платівки (фондові номери: 2673–2675 / Р-5 н/д) 1961 року з записом опери «Мазепа» Петра Чайковського (диригент Василь Небольсін). Дані експонати передані в 2016 році завідувачем відділу «Будинок-музей Генерального судді В. Кочубея» НІКЗ «Гетьманська столиця» Дробязко Наталією Василівною.

Загалом, творчість Петра Ілліча Чайковського досі залишається актуальною, персонажами його творів цікавиться багато сучасних науковців та мистецтвознавців. Опера «Мазепа» залишиться в пам'яті багатьох шанувальників оперної музики не тільки нинішніх, а й майбутніх поколінь.

ПОСИЛАННЯ

1. 100 опер. История создания, сюжет, музыка. – Л-д, 1964. – 403 с.
2. «Мазепа» г. Чайковского // Киевская старина. – 1886. – Т. XVI. – С. 759-762.
3. Зінкевич О. С. Чайковський у концертному житті дореволюційного Києва // Чайковський та Україна. – К., 1991. – С. 16-31.
4. Хонжаков О. Дореволюційні інсценування О. С. Пушкіна // Мистецтво кіно. – 1937. – С. 40.
5. Ковалевська О. Приречений на вічне прокляття: доля образу Мазепи на театральній сцені // Сіверянський літопис. – 2007. – №1. – С. 74-86.
6. Поліщук Т. Не в тіні Мазепи // День. – 2004. – 2 листопада. – С. 3.
7. Кучеренко Л. Бас Тарас Штонда // Хрещатик. – 2004. – 1 жовтня. – С. 4.
8. Хархаліс О. Повернення Мазепи // Культура. – 2004. – 5 листопада. – С. 2.